

Fig. 1. Borg Nienoord.

De 'schelpengrot' van de Borg Nienoord

Anthonie D.P. van Peursen

The 'shell cave' at Borg Nienoord in Leek

Summary. During the 2019 Christmas holidays the author stayed in the northeast of the Netherlands. At that time the 'shell cave' at Borg Nienoord in Leek (province of Groningen) was visited. This orangery (i.e., the shell cave) was commissioned by Georg Wilhelm state baron Von In- and Kniphuizen (1635-1709) when he was the acting Lord of Nienoord and Vredewold. According to a newspaper article from 2010, 56 different species of shells were mounted in the shell cave. This article lists the species distinguished by the author. Furthermore, there are two legends attached to this shell cave, which are related and discussed.

Inleiding

Eind 2019 had ik een Kerstarrangement geboekt in een hotel in Paterswolde. Toen heb ik ook de 'schelpengrot' bij de Borg Nienoord (Leek, provincie Groningen) bezocht. In Nederland zijn er vergelijkbare schelpengrotten in Paleis het Loo in Apeldoorn en in Zutphen op het 's Gravenhof, tegenwoordig de ingang van het museumcomplex aldaar. In park Rosendaal in Arnhem is er eerder sprake van een schelpengalerij dan van een schelpengrot. In hetzelfde park bevinden zich onder een kleine waterval echter wel twee kleine schelpengrotten.

Hoewel het in deze vier gevallen niet om echte grotten gaat, worden ze toch 'schelpengrot' genoemd omdat ze gebouwd zijn door Italiaanse stucwerkers die zo'n ruimte met mozaïek 'grotto' noemden. Deze Italiaanse stucwerkers trokken in de 17^e en 18^e eeuw voor dat doel met zakken vol schelpen, koralen en stukjes marmer door Europa en ook in Nederland werden door hen

schelpengrotten aangelegd. Ik heb helaas geen bron gevonden die dit verhaal bevestigt. Wel is het zo dat veel stukadoors uit de Italiaanse streek Itelvida (het gebied rondom Como en Lugano) er in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw op uit trokken en zich over Noord-Europa verspreidden. Op die wijze werd daar het Italiaanse stucwerk geïntroduceerd (Freling, 1996: 28). Dergelijke Italiaanse invloeden waren voornamelijk in de 18^e eeuw merkbaar in Nederland (Freling, 1996: 32). Nergens wordt in het werk van Freling echter iets over schelpengrotten geschreven. Thomas (2007: 168) vermeldt dat onder invloed van de Renaissance schelpengrotten steeds meer in de mode kwamen, met het hoogtepunt in de 18^e eeuw. In Italië, Oostenrijk, Frankrijk, Duitsland, Nederland en met name in Engeland werden ze gebouwd in opdracht van de aristocratie of welgestelden. Ook door Jackson (2001) wordt beschreven dat het bouwen van

Fig. 2. De schelpengrot in de orangerie.

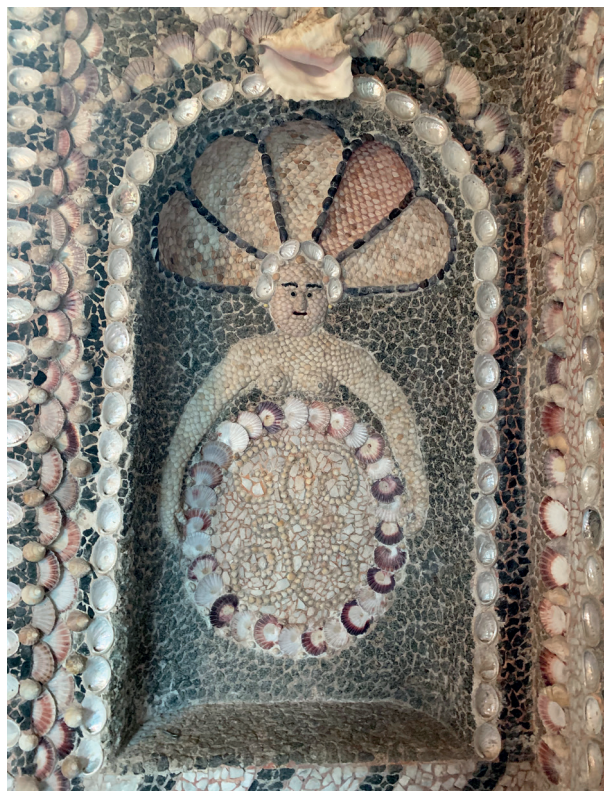

Fig. 3. De initialen GG (Georgius Guilhelmus = Georg Wilhelm), gedragen door een figuur met de vijf 'fleurons' op het hoofd.

schelpengrotten is ontstaan onder invloed van de Renaissance in de 17^e eeuw (Jackson, 2001: 6).

In Engeland werden (vooral in de 18^e eeuw) schelpengrotten gebouwd die pasten in het zogenaamde Engelse tuinontwerp (Jackson, 2001: 7) of het Engelse landschap (Jackson, 2001: 11). Dezelfde auteur vermeldt dat ze door de Engelsen zelf werden ontworpen (Jackson, 2001: 12) en meestal gebouwd door lokale vaklieden (Jackson, 2001: 34). Voor de bouw werd een fortuin aan schelpen geïmporteerd (Jackson, 2001: 11). Zo heeft Lord Donegal in 1788 voor £ 10.000 aan schelpen aangeschaft. Anno 2021 komt dit neer op bedrag van £ 151.765.800 ofwel € 179.043.489! Hoewel de Engelse schelpengrotten vaak kopieën waren van Italiaanse (Jackson, 2001: 32) wordt door hem nergens melding gemaakt van Italiaanse stukadoors.

De schelpengrot van Nienoord

Rond 1528 is het eerste stenen huis bij Leek aan de rand van een moerassig veengebied gebouwd. Dat gebouw was omringd door een slotgracht met een ophaalbrug. De naam van dat huis was Nyen Oord (het 'nieuwe oord') en daaruit ontstond de Borg Nienoord. In de loop der tijd is dit complex steeds verder uitgebreid. Naast het hoofdgebouw bevonden zich onder andere een danszaal, een karnhuis, een koehuis, een koetshuis, een stal, een tuinhuisje en een orangerie (Eekhout, 2007: 15).

Omdat de turfwinning in dit gebied op den duur te weinig geld opbracht zijn delen van het complex in de 19^e eeuw gesloopt, zoals de danszaal, de noordvleugel en de vleugels aan beide kanten van de orangerie. "We weten helaas niet hoe die beide vleugels eruit zagen, het is overigens niet waarschijnlijk dat ze ook waren voorzien van schelpendecoratie" (persoonlijke mededeling

J. Zijlstra, hoofd collecties en conservator Rijtuigenmuseum Nienoord).

De Borg Nienoord (fig. 1) kent nog verschillende bijgebouwen waaronder de schelpengrot in de orangerie¹ (fig. 2). De opdracht voor de aanleg van de schelpengrot is gegeven door Georg Wilhelm rijksbaron Von In- en Kniphuizen toen hij heer van Nienoord en Vredewold was (1666-1709). In 1694 werd hij benoemd tot rijksgraaf. Hij was geboren in 1635 in Altenach (vroeger in Duitsland, nu in Frankrijk) en overleed op Nienoord in 1709 (Eekhout, 2007: 72).

Omdat het om een rijksgraaf ging (Eekhout, 2007: 72) had hij het recht om in zijn wapen vijf bladeren te laten afbeelden. Deze worden ook wel 'fleurons' genoemd. De initialen GG van de rijksgraaf worden hier in de handen gehouden door een figuur met op het hoofd deze 'fleurons' (fig. 3).

Zoals hierboven al aangegeven was de orangerie op Nienoord vroeger een stuk groter, de oostvleugel heeft er nog tot 1962 gestaan (Van Norden, z.j.). Vroeger woonde ik in Groningen en vóór mijn tiende jaar (toen we naar Leiden zijn verhuisd) heb ik een keer met een schoolreisje een schelpengrot bezocht. Dat moet de schelpengrot bij Borg Nienoord zijn geweest. Van een oostvleugel kan ik mij echter niets herinneren. Al moet ik die destijds wel gezien hebben, want ik ben in 1961 verhuisd van Groningen naar Leiden.

Soorten in de schelpengrot

Op fig. 4 is de muur tegenover de ingang van de schelpengrot te zien en op fig. 5 één van de hoeken. Er zijn 56 verschillende soorten schelpen in de schelpengrot verwerkt (zie fig. 6 voor een detail) (Mast, 2010). In tabel 1 volgt een lijstje van de soorten

Fig. 4. De achterwand van de schelpengrot, tegenover de ingang.

die ik kon herkennen.

Op fig. 7 zijn de initialen GG van de rijksgraaf op een andere wijze weergegeven dan in fig. 3.

De schelpengrot en haar legendes

De eerste legende met betrekking tot de schelpengrot gaat over een dienstmeisje² Geeske (Van Norden, z.j.). Geeske was heel nieuwsgierig naar de schatten die de graaf en zijn jonkvrouw in hun tuinhuisje (fig. 2) bewaarden. Deze eerste legende is hieronder als tekstblok overgenomen van een ansichtkaart die niet meer verkrijgbaar is.

De tweede legende heeft betrekking op de twee hoofden van Moren die in de schelpengrot zijn aangebracht (fig. 8). Volgens de overlevering stellen zij twee slaafgemaakten voor die de graaf had meegenomen van een kruistocht. In de 17e eeuw kwam het vaak voor dat adellijke en welgestelde families Moren⁴ in dienst hadden. Hier gaat het verhaal dat op een dag één van de kin-

deren van de graaf in het water viel. De twee Moren sprongen het kind achterna en redden het van de verdrinkingsdood. Uit dankbaarheid gaf de graaf hun vrijheid⁵ terug. Ze waren echter zo gewend geraakt aan het leven op Borg Nienoord dat ze besloten om niet terug te gaan naar Noord-Afrika, maar als bedienden op Borg Nienoord te blijven (Anoniem, z.j.).

De bewering dat de graaf de Moren had meegebracht van een kruistocht kan echter niet juist zijn. Ten tijde van de kruistochten was er nog helemaal geen gebouw op deze plaats. Deze gedachte wordt ondersteund door de heer J. Zijlstra: "Ik deel al jaren uw twijfel over het morenverhaal. Ten tijde van de laatste kruistocht(en) was er op de plek waar nu het landgoed Nienoord is alleen moerassige veengrond te vinden." (persoonlijke mededeling ontvangen op 14 januari 2020).

Op de achterkant van een ansichtkaart staan beide legendes weergegeven (Anoniem, z.j.). Op de volgende pagina staat de tekst betreffende de eerste legende.

Tabel 1. Soorten schelpen in de schelpengrot. De naamgeving is gebaseerd op De Bruyne, 2003.

Soorten

Buccinum undatum Linnaeus, 1758
Cerastoderma edule (Linnaeus, 1758)
Mytilus edulis Linnaeus, 1758
Nautilus pompilius Linnaeus, 1758
Pecten maximus (Linnaeus, 1758)
Aliger gigas (Linnaeus, 1758)

Wulk
 Kokkel
 Mossel
 Gewone nautilus
 Grote mantel
 Roze vleugelhoren of
 Koninginnenhoren

'Geslachten'

Cassis spec.
Cymbium spec.
 Gastropoda spec.
Haliotis spec.
Spisula spec.
 Strombidae spec.
 Trochidae spec.

Soort helmslak
 Meerdere soorten
 Oorschelpen (2 soorten?)
 Strandschelpen (meerdere soorten?)
 Vleugelhoren
 Tolhoren (meerdere soorten?)

Fig. 5. Een hoek in de schelpengrot.

Fig. 6. Detail schelpengrot.

“Legende van de Schelpengrot

Achter in de tuin van het Nationaal Rijtuigenmuseum, verscholen onder eeuwenoude bomen, staat een klein en duister gebouwtje. Wie er binnentreedt, bevindt zich plotseling in een wonderbaarlijke zaal. Een koperen kroonluchter en enkele glas-in-loodramen verlichten een tuinkoepel die uniek is in Noord-Nederland. Tropische schelpen, koralen en gekleurde steentjes vormen daar prachtige mozaïeken die de wanden versieren.

Hoe is dit kleurige en wonderlijke werkstuk tot stand gekomen?

In Leek en omgeving kent men als sinds mensenheugenis de legende van de Schelpengrot. Het is een luguber verhaal met een droevig slot.

Ooit, lang geleden, was dit gebouwtje een kluis. Een schatkamer van de Heer van de borg Nienoord. Zonder ramen, met dikke muren, en een zware eiken deur. Alleen de kasteelheer bezat een sleutel, en niemand anders mocht de kluis betreden. Daar immers waren alle rijkdommen van Nienoord opgeborgen: goudstukken, edelstenen, sieraden en andere kostbaarheden. De bedienden en burens wisten steeds mooiere verhalen te vertellen over de rijkdommen die achter slot en grendel werden bewaard. Een kind-meisje op de borg werd zó nieuwsgierig naar de schatten, dat ze zich voornam om met een list een kijkje te gaan nemen. Op een avond vertrok de kasteelheer met de familie naar de stad en liet zijn jongste dochter thuis. Het kind-meisje zag haar kans schoon. Ze wist het dochtertje over te halen om te vertellen waar de sleutel van de kluis was, pakte de sleutel en liep de tuin in naar de kluis. Ze zou maar heel even kijken. Maar eenmaal binnen zag ze zoveel prachtige dingen, dat ze niet in de gaten had dat achter haar de deur in het slot viel. En de sleutel zat aan de buitenkant! Toen later op de avond de kasteelheer thuis kwam, hoorde hij natuurlijk wat er gebeurd was. Razend van woede liep hij naar de kluis, haalde de sleutel uit het slot en besloot het dienstmeisje te straffen. Vanaf die dag bleef ze opgesloten en kreeg ze bij haar eten een kaarsje en een bakje met schelpen, koraal en steentjes en cement. Ze zou pas weer de vrijheid krijgen zodra ze de hele kluis zou hebben versierd. Zo leefde ze twintig lange jaren bij kaarslicht. Opgesloten in het afgelegen gebouw vulde zij de dagen met het plakken van schelpen. Lenten, zomers, herfst en winters gingen aan haar voorbij. Toen, eindelijk, was het werk voltooid en zwaaide de deur voor haar open. Verblind door het zonlicht wankelde het dienstmeisje de buitenlucht in. Verzwakt door twintig jaren opsluiting liep ze naar het nabijgelegen Leekstermeer, waar zij als kind veel had gespeeld. Bij het meer aangekomen knielde zij aan de oever om zich te wassen. Daar zag ze haar gezicht weerspiegelen. Wie was die oude vrouw? Toe ze beseftte dat zij zichzelf zag, een uitgeteerd vrouwtje zonder toekomst, zakte ze ineen en stierf. De volgende dag werd ze gevonden en in alle stilte op het kerkhof van Midwolde begraven.

Maar de Schelpengrot bleef bestaan en siert het landgoed tot op de huidige dag. Het échte verhaal, dat deze grot omstreeks 1700 is versierd door Italiaanse stucadoors en daarmee een zeer luxe tuinkoepel, is lang zo spannend niet.

Boven de Schelpengrot zijn twee houten beschilderde Moorkoppen ingemetseld. Hun ogen en mond zijn beweegbaar. Over deze negerhoofden gaat het verhaal, dat zij afbeeldingen zijn van twee negerslaven van de borg Nienoord. De kasteelheer had hen meegenomen van een kruistocht. Op een dag raakte één van de kinderen van de kasteelheer te water en beide Moren doken het kind achterna en reddden het van de verdrinkingsdood. Als dank kregen ze hun vrijheid terug. Toch bleven ze op de borg Nienoord wonen als bedienden. Ze waren ondertussen zo thuis geraakt in het Groninger land dat ze niet meer terug wilden naar Afrika.

Aan de buitenkant van de Schelpengrot is een soortgelijke Moorkop ingemetseld, waarover een dergelijk verhaal de ronde doet. Maar eigenlijk is deze kop het restant van een tuinbeeld. Of zou er toch iets waar zijn van de legende?”

Fig. 7. Een ander schelpmozaïek met de initialen GG.

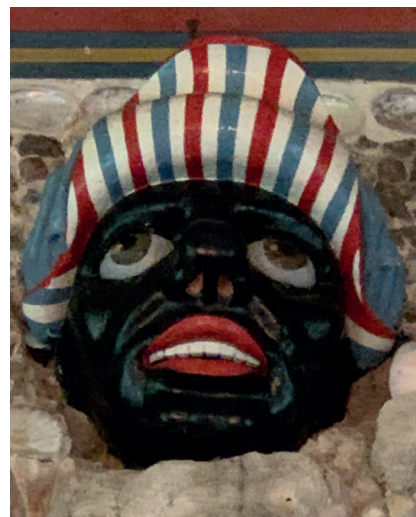

Fig. 8. Morenkop. Deze afbeelding moet gezien worden in de tijd dat de schelpengrot werd aangelegd; hij past niet meer in deze tijd.

Dankwoord

Graag wil ik de heer J. Zijlstra, hoofd collecties en conservator van het Rijtuigenmuseum Nienoord, bedanken voor het leveren van aanvullende informatie. Ook wil ik de volgende heren bedanken: Jeroen Goud voor het leveren van aanvullende informatie over te raadplegen bronnen, Henk Menkhorst voor het kritisch doorlezen van het manuscript en Gerard Majoor voor het redigeren ervan.

Geraadpleegde bronnen

- ANONIEM, z.j. Ansichtkaart met uitleg over de schelpengrot.
 DE BRUYNE, R.H., 2003. Geïllustreerde schelpen encyclopedie. – Rebo Internationaal, Lisse.
 EEKHOUT, L., 2007. Nienoord. – Nationaal Rijtuigenmuseum, Leek.
 FRELING, W.V.J., 1996. Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17^e en 18^e eeuw. – Eisma, Leeuwarden.
 JACKSON, H., 2001. Shell houses and grottoes. – Shire Publications, Oxford.
 KLOK, R. & T. POL, z.j. Groninger borgen en tuinen. www.groningerborgen.nl. Geraadpleegd 27 december 2019.
 MAST, A. 2010. Puzzelen met schelp en steen. – Reformatorisch Dagblad 13-10-2010. www.rd.nl/meer-rd/cultuur-geschiedenis/puzzelen-met-schelp-en-steen-1.571383. Geraadpleegd 27 december 2019.
 NEDERVEEN PIETERSE, J., 1990. Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur. – Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam.
 THOMAS, I., 2007. The shell. A world of decoration & ornament. – Thames & Hudson, London.

VAN NORDEN, L., z.j. De legende van de schelpengrot op Nienoord. www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/de-legende-van-de-schelpengrot-op-nienoord. Geraadpleegd 27 december 2019.

Noten

1. In de Nederlandse Volksverhalenbank van het Meertens Instituut wordt gesproken van een verbouwde kapel, niet van een orangerie.
2. In een andere bron (de ansichtkaart) gaat het over een kindermeisje.
3. Het woord 'kruistocht' is hier wat verwarrend, het is de auteur niet duidelijk wat hiermee bedoeld wordt. De 'echte' kruistochten vonden plaats tussen 1096 en 1272. Maar de term kruistocht wordt ook gebruikt voor andere zogenoemde christelijke 'heilige oorlogen' die plaatsvonden van de 11e tot in de 15e eeuw. Deze data komen niet overeen met de periode waarin de graaf leefde.
4. Citaat uit Nederveen Pieterse, J., 1990 (p. 126): "Gedurende de zestiende eeuw was in Spanje, Portugal en Italië, met name in Venetië, de Moor als bediende een bekende verschijning. Ook in adellijke en rijke families in Noord-Europa, die op hun beurt de weelde van het Zuiden imiteerden, werd de Moorse bediende een vertrouwde gestalte."
5. Het woord 'vrijheid' wordt in de legende gebruikt, maar de Moren waren gewoon in dienst bij de graaf (zie hierboven).

Alle foto's zijn gemaakt door de auteur.

Adres van de auteur
 adppeursen1951@gmail.com